

УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА

УДК 82-94:355.48

DOI <https://doi.org/10.32782/2710-4656/2022.6.2/08>

Нога Г. М.

Інститут літератури імені Т. Г. Шевченка Національної академії наук України

ЯВИЩА ПРИРОДИ ЯК ЧИННИК ВОЄННИХ ДІЙ У КИЇВСЬКОМУ ЛІТОПИСІ

У статті проаналізовано згадки про затемнення Сонця і Місяця, землетруси, аномальні зливи і снігопади, посухи і буревії, вміщені у Київському літописі. Встановлено, що вони подаються авторами поряд з іншими подіями, втворюючи причинно-наслідковий зв'язок. Виявлено, що літопис містить також низку показових фрагментів, де увага києворуських книжників зосереджена на надзвичайних явищах природи, які стали фактором впливу у військових виправах. На основі їх аналізу підтверджено, що в середньовічній Русі такі явища сприймалися як вияв Божої волі чи Божого знамення. Водночас трактувалися вони у дусі дохристиянських стереотипів, в основному, як прояв застережень чи лихих провіщень. Людям залишалося тільки правильно сприйняти небесні знаки та вжити адекватних заходів. Доведено, що випадки, коли земні зверхники нехтували сигналами згори, закінчувалися трагічно. Так загинули у різних битвах брати-князі Давидовичі – Володимир та Ізяслав, так зазнало цілковитого знищення військо Ігоря Святославича 1185 р. Водночас констатовано, що ситуації, коли полководці приймали тактичні рішення під впливом звичних природних явищ (сильна злива, туман, раптова відлига), літописцями-християнами трактувалися як допомога Бога, Богородиці, животворящого хреста. Сприймаючи такі небесні знамення, як затемнення Місяця і Сонця, політ комети чи метеорита, у дусі язичництва – як провіщення чогось лихого, окремі поганські тлумачення середньовічні книжники рішуче спростовували. У статті підкреслено, що багатозначність, строкатість і часткова фрагментарність тексту Київського літопису не завжди дозволяють дослідникові встановити чітку вісь: подія – опис – тлумачення. Тому у висновках сформульовано загальне, усереднене уявлення про вплив природних явищ (звичних і надзвичайних) на хід історії середньовічної Русі та на свідомість її книжників.

Ключові слова: Київський літопис, Середньовіччя, аномалії, затемнення, війна, битва, символ, традиція.

Постановка проблеми. Найвідомішим і найкоментованішим наукою епізодом українського середньовіччя, коли природне явище стало (точніше, могло стати) чинником розвитку історичних подій, є затемнення Сонця 1 травня 1185 року. До нас цей момент дійшов у літературних творах своєї доби, позаяк збігся у часі з авантюрним і трагічним походом новгород-сіверського князя Ігоря Святославича на половців. Окрім «Слова о полку Ігоревім», ця подія детально представлена у Київському літописі і, на думку багатьох учених, є воїнською повістю, яку в текст хроніки вмонтував один з його укладачів-редакторів. Автор повісті не просто згадав сам факт затемнення, як це зазвичай робили його попередники, а й присутньо

прокоментував у вигляді дискусії князя і дружини щодо значення цього знамення: «Игорьъ жь възрѣвъ на н(е)бо и видѣ с(о)лнце, стояще яко м(ѣся)ць. И ре(че) бояромъ своимъ и дружинѣ своєї: «Видите ли? Что естъ знамение се?» Они же, узрѣвше и видиша вси, и поникоша главами. И рекоша мужи: «Княже, се естъ не на добро знамение се». Игорь же ре(че): «Братья и дружино! Таины Б(ож)ия никто же не вѣсть, а знамению творѣць Б(ог)ъ и всему миру своему. А намъ что створить Б(ог)ъ или на добро, или на наше зло, а то же намъ видити» [5, с. 437–438]¹.

¹ Тут і далі текст Повісті временних літ і Київського літопису цитуємо за виданням: Полное Собрание Русских Летописей. – Т. 2. Ипатьевская летопись. – СПб., 1908. Текст подасмо з розкриттям титлів, з метаграфуванням окремих літер і за сучасними правилами пунктуації.

Слова князя Ігоря «Тайни Божої ніхто ж не відає» у цій ситуації суперечать традиції трактування природних катаклізмів, яка на той час вже сформувалася в киеворуському письменстві, і яку було окреслено у Повісті минулих літ у записі за 1065 рік: «В та же времена бы(сть) знамение на западѣ: звѣзда превелика, лучѣ имущи акы кровавѣ, всходящи с вечера по за(хо)дѣ солнь(ь) ч(ь)немь, и бы(сть) за 7 д(ь)нии: се же проявляющи не на добро. По сем же быша усобицѣ многи и нашестви поганыхъ на Руськую землю, си бо звѣзда акы кровава, проявляющи крови пролитьсѣ. <...> Пре(д) сим же временемъ с(о)лнце прѣменися, не бы(сть) свѣтло, но акы м(ѣ)с(я)ць бы(сть), егоже невеликии гл(агол)ють снѣдаему сущю. Се же бывають сия знаменія не на добро, мы бо по сему разумѣ(х)о(м), яко же древле при Антиосѣ въ Ср(уса)л(и)мѣ <...> По сем же при Неронѣ ц(ѣ)сарѣ в том же Ср(уса)л(и)мѣ всія звѣзда, въ образъ копиинны надъ городомъ. Се же проявляє нахождение рати о(т) римлянъ. <...> В Сурии же бы(сть) трусь велии, землѣ расѣдшися трии поприщъ, изииде дивно изъ земли мьска, ч(ѣ)л(о)в(ѣ)ц(ѣ)скимъ гла(со)мъ гл(аголя)щи, проповѣдающи наитѣ языка, еже и бы(сть): найдоша бо срацини на Паленьскую землю. Знаменья бо въ н(ѣ)б(ѣ)си, или въ звѣзда(хъ) или въ с(о)лнці, или птицами, или етеромъ чимъ, не бл(а)го бывасть, но знаменія сица на зло бывають, или проявление рати, или гладу, или на см(ѣ)ртъ проявляеть» [5, с. 107–109], – підсумовує руський мисленник своє власне і загалом середньовічне розуміння впливу надзвичайних природних явищ на долі окремих людей і цілих народів. В оповіданні за 1068 р. автор пов'язує небесні знамення з першим приходом половців на Русь. Поразку руських дружин під орудою братів Ярославичів – Ізяслава, Святослава і Всеволода – літописець обґрунтовує відступом русичів від істини Божої: «Земли же согрѣшивши которѣ любо, то казнить Б(ог)ъ см(ѣ)ртью или гладомъ, или наведениемъ поганыхъ, или вредомъ, или гусѣницею, или инѣми казньми» [5, с. 110]. Здолати половців, на думку автора, не мало шансів навіть велике об'єднане військо, бо така була воля Божа.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Українське літературознавство лише в останні десятиліття почало активно вивчати християнську й поганську символіку середньовічних текстів. До того «щастило» переважно лише одному творові – «Слову о полку Ігоревім», як головній пам'ятці офіційно проголошеної радянською наукою літератури «спільної колиски братніх наро-

дів». Глибоко занурилися у світ символів киеворуського письменства О. Александров, П. Білоус та О. Савенко [1; 2; 3; 7]. Їх попередники, класики вітчизняної філологічної науки М. Грушевський і Д. Чижевський, свого часу писали про необхідність детального і прискіпливого студювання топосів і символів літератури Середньовіччя, без чого збагнути сенси давніх текстів буде просто неможливо [4; 9].

Постановка завдання. Згадками про затемнення Сонця і Місяця, землетруси, аномальні зливи і снігопади, посухи і буревії рясніють оповіді про перші десятиліття XII ст. у Київському літописі. Як правило, у тексті вони подаються поряд з іншими подіями, витворюючи причинно-наслідкові зв'язки, які й постануть основним предметом розгляду у цій статті.

Виклад основного матеріалу. Із повідомлення Київського літопису за 1121 рік дізнаємося, що «преставися митрополитъ в Києвъ Никифоръ м(ѣ)сяца априля. И бы(сть) знамение въ с(о)лнці и лунѣ одного м(ѣ)сяца, и княгыни Мьстислаля умрѣ м(ѣ)сяца генваря въ смынадесять» [5, с. 199]. Прозора символіка позаземного зв'язку батька і сина (Володимира Мономаха й князя Андрія переяславського Доброго) наведена літописцем в оповіді за 1141 р.: «Тоє же зимы преставися бл(а)говѣрныи кн(я)зь Андрѣи Володимѣричъ у Переяславлі, м(ѣ)сяца генваря въ 22 д(ѣ)нь, а въ 23 похоронѣнъ бы(сть) у с(вя)т(о)го Михаила. Єгда же несяхуть и къ гробу, прѣдивно знамение бы(сть) на н(ѣ)б(ѣ)си: быша три с(о)лнца, сѣяюче межі собою, а столпи триє, стояще о(т) земля до н(ѣ)б(ѣ)си, и надо всими горѣ бѣше, яко дуга, м(ѣ)сяць особъ стояче. И стояша знаменія та доньдеже похорониша и» [5, с. 215]. Саме таке оптичне явище в атмосфері – гало – спостерігав над собою Володимир Мономах 1099 р., за два роки до народження Андрія.

З постаттю Андрія Доброго пов'язаний у Київському літописі епізод, коли сила стихії, усвідомлена людьми як промовисте знамення, зупинила військові дії. Славолюбний і войовничий князь чернігівський Всеволод Ольгович відібрав у Мономаховичів Київ, започаткувавши багаторічне непримиренне протистояння двох гілок роду Рюриковичів за першість у Русі. Перший свій похід як князь великий київський він здійснив саме на Переяслав, аби витіснити Мономаховичів на маргінеси Русі. Наштовхнувшись на рішучий опір переяславської дружини, Всеволод вирішив піти на перемовини, зі сподіванням у якийсь спосіб таки випровадити Андрія з міста: «И завтра

миръ створиста Всеволодь съ Андрѣемъ и чѣлова кр(ес)тъ Андрѣи. Всеволодь же бяше не человаль кр(ес)та еще. И на ту ношь загорѣся Переяславль. Всеволодь же исполнивѣся страха Б(ож)ия и не посла къ городу никого же. Наутрия же Всеволодь поча молвити къ Андрѣеви: «Видиши, яко я к тобѣ кр(ес)та и еще, а то ми былъ Б(ог)ъ даль, оже ся есте сами зажгли. Аже бы лиха хотѣль, то что бы ми годно, то же бы створиль. А ны(нѣ) чѣловаль еси хр(ес)тъ ко мнѣ. Аже исправишь, а то добро, нѣ исправишь ли, а Б(ог)ъ будетъ за всимъ». Всеволодь же чѣлова к нему кр(ес)тъ и умирився с ни(м), приде Києву» [5, с. 213]. Таким чином, пожежа в місті була сприйнята великим князем та його оточенням (старшими дружинниками і кимось із духовенства) як табу на ведення бойових дій. Атакувати палаюче місто, та ще вночі, набагато простіше, але Всеволод пожертвував стратегічною ініціативою під впливом, на його думку, Божого знаку.

Особливо цікавим, з точки зору аналізованої теми, став рік 1144. Його опис невідповідного починається згадкою про рух небом великого метеорита, що стало провіщенням інших небуденних подій. Ось як про це пише літописець, найімовірніше, людина з ближнього кола Ольговичів, які на той час продовжували утримувати Київ: «В лѣто 6652 [1144] Бы(сть) знамение за Днѣпромъ в Киевской волости, летящю по н(ε)б(ε)си до земля, яко кригу огнѣну. И остася по слѣду его знамение въ образѣ змѣя великаго. И стоя по небу съ ча(сь) д(ь)невныи, и разидеся. В то же лѣто паде снѣгъ великъ въ Киевской стороны, конєви до черева, на великъ д(ε)нь (26 березня). <...> В то же лѣто роскаторостася Всеволодь с Володимѣркомъ про с(ы)на, оже сѣде с(ы)нѣ его Володимири. И почаста на ся искати вины. И Володимѣрко възверже ему грамоту хр(ес)тъную. Всеволодь же с бра(ть)єю иде на нь» [5, с. 218–219]. Кинути «хресну грамоту», тобто відмовитися від присяги на вірність, означало в той час не просто відмову визнавати зверхність київського князя. Всеволод Ольгович як людина дуже честолюбна, безперечно, сприйняв це як особисту образу від галицького князя. Він зібрав величезну коаліцію своїх братів (як кривних, так і загалом усіх підвладних йому князів), залучив ще й ляхів, половецьку орду і рушив на «мног(о)лагов(о)ливаго Володимирка и волею нудяще его приѣхати къ Всеволоду, поклонитися ему» [5, с. 219].

Автор цього фрагменту літопису, як уже наголушувалося, був з табору Ольговичів. Він симпатизує Всеволодові й відверто глузує над Воло-

димирком Володаровичем, якому таки довелося капітулювати без бою, до того ж сплатити переможцеві величезну суму – 1400 гривень срібла. «Переди много г(ла)оливъ, а послѣди много заплативъ» [5, с. 220], – іронізує літописець над галицьким князем.

Інший похід Всеволода Ольговича на Галич – 1146 р. – також висвітлено у Київському літописі. Цього разу суб'єктивізм оповіді дозволяє говорити про те, що її автор (або ж пізніший редактор-компілятор) симпатизував іншій стороні конфлікту. Про це свідчить, зокрема, потрактування природних (погодних) факторів як союзників галицьких воїнів, що усвідомлювалося літописцем як допомога Всевишнього. Спочатку небо посприяло галичанам лютневим дощем, який розтопив сніг і надзвичайно ускладнив рух саней Всеволодового обозу: «И бы(сть) многое множество вои, идоша к Галичю на Володимирка. И бы(сть) дожчь, и стече снѣгъ Б(ож)иимъ промысломъ. И тако идуху на колыхъ и на санехъ...» [5, с. 222]. Вдруге Божа рука втрутилася у події при облозі Звенигородської фортеці: «Въ 3 же д(ε)нь приступиша вси ко граду по зорямъ, биша(сь) до поздноѣ вечернѣ и зажгоша городъ въ трехъ мѣстехъ. Гражане же Б(ож)иєю помощю угасиша. Б(ог)ъ же и с(вя)тая Б(огороди)ца избави городъ о(т) лютыя рати» [5, с. 222–223]. Власне, на цьому війна і скінчилася. Всеволод зрозумів, що цього разу Вседержитель світу не на його боці, і розвернув полки додому. Цей уривок потрапив до тексту Київського літопису, найімовірніше, шляхом, який пропонує й обґрунтовує у своїх висновках О. Прицак: «...багато галицьких записів (1141, 1144, 1145, 1164, 1171, 1173, 1184, 1187, 1189 рр.) перейшли до Києво-Печерських літописів з (гіпотетичного) Галицького літопису через те, що Володимирко Галицький (1124–1153) (мабуть, також його син Ярослав, 1153–1187) підтримували добрі стосунки з Лаврою» [6, с. li].

Найрозлогішою і найхудожнішою у Київському літописі є та її частина, яку дослідники, починаючи від М. Грушевського, називають Повістю про Ізяслава. Учений пише: «З смертю Всеволода оповідання доволі непомітно переходить в те, що називатиму далі «повістю про Ізяслава» (Мстиславича), – найбільш цінну частину Київського літопису, і взагалі – одну з визначніших пам'яток нашої старої літератури і культури» [4, с. 12]. Автором повісті, на переконання багатьох учених, починаючи від І. Хрущова, К. Бестужев-Рюміна, до українських дослідників к. ХХ – поч. ХХІ ст. Л. Махновця, В. Франчук, П. Білоуса, був Петро

Бориславич, знатний київський боярин. Йому, загалом, належить та частина літопису, у якій ідеться про події з життя Ізяслава Мстиславича, його сина Мстислава Ізяславича і його племінника Рюрика Ростиславича. Сам лише уривок з 1146 по 1154 рр. про боротьбу за київський стіл і кількаразове перебування на ньому сина Мстислава Великого – Ізяслава Мстиславича – займає більше третини всього літописного тексту. А це лише вісім років з восьмидесяти одного, висвітлених у літописі! Загалом, постать цього діяльного, амбітного і войовничого князя ідеально вписується в означення британського історика Ніла Фергюсона про те, що здатність вести війну, зокрема і в епоху Середньовіччя, була «ключовим атрибутом правителя» [8, с. 90]. Український вчений О. Александров з цього приводу зробив наступні висновки: «Владолюбство є основною рисою колективної княжої психіки. Інша найважливіша її риса – патріархальність» [1, с. 140].

Сподвижник Ізяслава Петро Бориславич був учасником багатьох війн і битв, тому не раз ставав свідком того, як природні явища втручалися у плани князів. Як радник, наближена до князів особа, він безпосередньо брав участь у виробленні тактики і стратегії, прийнятті важливих рішень і тому не просто констатував чи описував події, а й часто супроводжував їх мотиваційними коментарями. Дипломат і професійний перемовник, він не приховував свого задоволення від того, що погода завадила черговій битві чи походів на ворога, позаяк вважав, що майже завжди навіть поганий мир буде кращим за війну.

Так, березневий 1148 р. похід київського князя Ізяслава Мстиславича на непокірних і мінливих у своїх орієнтаціях Ольговичів завершився безрезультатно через примхи погоди. Втім, все могло завершитися й набагато гірше для киян, якби князь вчасно не відвів військо за Дніпро. Всі могли б просто потонути, безславно загинувши без бою: «И бы(сть) на ту (но)чь дожць великъ велми. На утрѣи же д(ε)нь Изяславъ видивъ, оже Днѣпръ казится, и рѣ(че) к мужемъ своимъ, къ Угромъ: «Се съ симъ ны ся полко(мъ) нѣлзѣ бити сею рѣкою, а сѣмо ся за нами Днѣпръ росполиваєть, а поидемъ за Днѣпръ». И то рекъ, Изяславъ поиде за Днѣпръ в понедѣльникъ, и утрии д(ε)нь рушися Днѣпръ. <...> Изяславъ же приде Киеву и похвали Б(ог)а и силу животворяща(го) кр(εс)та» [5, с. 251]. Сам Ізяслав, за свідченням Петра Бориславича, сприйняв цю подію як чудесний порятунк: «И тако Б(ог)ъ, и с(вя)тая Б(огороди)ца, и сила животворящаго (х(рест)а) приведе ны

въ здоровьи в Києвъ» [5, с. 251–252], – пише київський князь у листі до свого брата Ростислава Смоленського.

Петро Бориславич, як представник київського боярства і купецтва в оточенні Ізяслава, часто оприявнює в оповіді позицію саме цих верств щодо того чи того конфлікту. Заможні кияни зазвичай воліли всі суперечки вирішувати мирно. Навіть на нарадах перед, здавалося б, неминучими битвами, вони стояли на тому, аби домовитися, замиритися без кровопролиття «заради християн і Русі». Особливо неохоче бралися вони за мечі, коли воювати доводилося проти «племені Володимирова» (когось із князів династії Мономаховичів). Так було і навесні 1151 р., коли вкотре мали зійтися у борні Ізяслав та Дюрдь (Юрій) Володимирович (Довгорукий). Лише звістка про те, що Юрій прийшов з Ольговичами і половцями, вплинула на киян. Маневруючи правим берегом Дніпра, ворожі війська шукали зручного місця для раті, князі ж обмінювалися посланцями і вимогами: «И слющимъ слы межи собою о мирѣ, Олговиче(мъ) же и Половцемъ, не дадушимъ миритися, занеъ скори бяху на кровопролитъе» [5, с. 300]. І ось тут, коли битва мала ось-ось розпочатися, втрутилася небесна стихія: «И тако устрои Б(ог)ъ мъглу, якоже не видѣти никамо же, толико до конецъ копья видити. И постиже дожць, и в то(мъ) припроша(ся) ко озеру обои. И разиде ѣ озеро, и тако нѣлзѣ бы ни онѣмъ онѣхъ» [5, с. 300]. Літописець сприймає цей момент як ще один шанс для замирення князів, уникнення кровопролиття. Але кров пролилася, полки таки зійшлися в раті, Ізяславова коаліція перемогла. Майстерно і детально описує автор хід тієї війни, лаконічно й емоційно виокремивши вирішальну битву: «Съступившимъ ся полко(мъ) бы(сть) сѣча крѣпка. Б(ог)ъ же, и с(вя)тая Б(огороди)ца, и сила ч(εс)тнаго животворящаго х(рест)а поможе Вячеславу, и Изяславу, и Ростиславу, и ту побѣдиша Гюргя. И Половци же Гюргеви, ни по стрѣлѣ пустивше, тогда побѣгоша, а потомъ Олговичѣ, а потомъ побѣже Дюрги с дѣтьми. Бѣжашимъ имъ чересь Руть, много дружины потопе в Руту, бѣ бо грязокъ. И бѣжашимъ имъ овѣхъ избиша, а другыя изоимаша. И ту убиша Володимира кн(я)зя Д(а)в(и)д(о)вичя Черниговьского, доброго и кроткого, и ины многы избиша. И Половечьскій кн(я)зѣ многы изоимаша, а другыѣ избиша...» [5, с. 302]. Князь-переможець Ізяслав бився разом зі своїми воїнами і зазнав важких ран, але навіть знеможений він іде віддати шану загиблому супротивникові Володимиру Давидовичу, князеві Чернігівському. Так

драматизовано описує цю подію Петро Бориславич, з переконанням, що Бог хотів відвернути трагедію. У цьому сенсі, як зазначав Д. Чижевський, «лицарський моральний світогляд літописців та їх героїв є світоглядом християнським, хоч, розуміється, в тій своєрідній формі, якою є світогляд «християнського лицаря» і в Європі» [9, с. 165].

Висновки. Київський літопис містить ще чимало показових фрагментів фокусування уваги киеворуських книжників на надзвичайних явищах природи, які стали фактором впливу у військових виправах XII ст. Їх аналіз показує, що в середньовічній Русі такі явища сприймалися як вияв Божої волі чи Божого знамення. Людям (князеві та його оточенню) залишалося тільки правильно сприйняти небесні знаки та вжити адекватних заходів. Випадки, коли земні зверхники нехтували сигналами згори, як правило, і це підкреслюють автори, закінчувалися трагічно. Так загинули у різних битвах брати-князі Давидовичі – Володимир та Ізяслав, так зазнало цілковитого знищення військо Ігоря Святославича 1185 р. Ті ж ситуації, коли полководці приймали тактичні рішення під впливом звичних природних явищ (сильна злива, туман, раптова відлига), літописцями-християнами потрактовувалися як допомога Бога, Бого-

родиці, животворячого хреста. Сприймаючи такі небесні знамення, як затемнення Місяця і Сонця, політ комети чи метеорита, у душі язичництва – як провіщення чогось лихого, окремі поганські тлумачення середньовічні книжники рішуче спростовували. Зокрема, й у Повісті временних літ, і в Київському літописі заперечується і висміюється язичницьке уявлення про те, що затемнення Сонця – це його поглинання (драконом, вовком). Загалом же в літописах, як зазначають О. Савенко і П. Білоус, автори нечасто вдаються до інтерпретацій, «які б стосувалися божественного втручання у хід подій, що свідчить про намагання літописця витлумачити певні історичні події чи явища дохристиянськими міфами, уявленнями, мисленнєвими стереотипами. Водночас він залишається християнином...» [7, с. 142].

Багатошаровість, строкатість і часткова фрагментарність тексту Київського літопису (різні автори, редактори, компілятори, укладачі) не завжди дозволяють дослідникові встановити чітку вісь: подія – опис – тлумачення. Натомість маємо загальне, усереднене уявлення про вплив природних явищ (звичних і надзвичайних) на хід історії середньовічної Русі та на свідомість її книжників.

Список літератури:

1. Александров О. Между психологическим синкретизмом и символическим психологизмом / О. Александров. Література Київської Русі : Між міфопоетикою і християнським символізмом : Статті, Монографія. Одеса : Астропринт, 2010. С. 134–149.
2. Александров О. Старокиївська агіографічна проза XI – першої половини XIII ст. Монографія. Одеса : Астропринт, 1999. 272 с.
3. Білоус П. Українська середньовічна література. Монографія. Житомир : Вид. Євенок О.О., 2015. 580 с.
4. Грушевський М. Історія української літератури : У 6 т., 9 кн. Київ : Либідь, 1993. Т. 3. 285 с.
5. Полное Собрание Русских Летописей. Санкт-Петербург, 1908. Т. 2 : Ипатьевская летопись. 638 с.
6. Прицак О. Вступ [До видання: Староруські київські і Галицько-Волинські літописи: Острозький список (Хлебніковський) і список Четвертинського (Погодінський)]. Гарвардська бібліотека давнього українського письменства. Т.VIII. The Old Rus' Kievan and Galician-Volhynian Chronicles: The Ostroz'kyj (Xlebnikov) and Četvertyns'kyj (Pogodin) Codices (Harvard Library of Early Ukrainian Literature. Vol. VIII). Harvard University Press, 1990, P. XXXIX–LXII.]
7. Савенко О., Білоус П. Християнська символіка в українській середньовічній літературі. Житомир : Вид. О.О. Євенок, 2018. 220 с.
8. Фергюсон Н. Площі та вежі. Соціальні зв'язки від масонів до фейсбуку. Київ : Наш формат, 2020. 552 с.
9. Чижевський Д. Історія української літератури (від початків до доби реалізму). Тернопіль : Феміна, 1994. 480 с.

Noha H. M. NATURAL PHENOMENA AS A FACTOR OF MILITARY ACTIONS IN THE KYIVAN CHRONICLE

The article analyzes the references to eclipses of the Sun and Moon, earthquakes, droughts, and storms contained in the Kyivan Chronicle. It is established that they are presented by the authors along with other events, creating a cause-and-effect relationship. It was found that the chronicle also contains a number of illustrative fragments where the attention of Kievan scribes is focused on extraordinary natural phenomena

that became a factor of influence in military exercises. Based on their analysis, it is confirmed that in medieval Rus such phenomena were perceived as a manifestation of God's will or a sign of God. At the same time, they were interpreted in the spirit of pre-Christian stereotypes, mainly as a manifestation of warnings or evil omens. People had only to interpret the heavenly signs correctly and take adequate measures. It has been proven that cases when rulers neglected signals from heaven ended tragically. This is how the Davidovich brothers, Volodymyr and Izyaslav, died in various battles, and how the army of Ihor Sviatoslavych was completely destroyed in 1185. At the same time, it is stated that those situations when commanders made tactical decisions under the influence of ordinary natural phenomena (heavy rain, fog, sudden thaw) were interpreted by Christian chroniclers as the help of God, the Virgin Mary, and the life-giving cross. Perceiving such celestial signs as an eclipse, the flight of a comet in the spirit of paganism as a portent of something evil, medieval scribes strongly refuted some pagan interpretations. The article emphasizes that the multilayered, variegated, and partially fragmented text of the Kyivan Chronicle does not always allow the researcher to establish a clear axis: event-description-interpretation. Therefore, the conclusions formulate a general, averaged view of the impact of natural phenomena (ordinary and extraordinary) on the course of the history of medieval Rus and on the consciousness of its scribes.

Key words: *Kyivan chronicle, Middle Ages, anomalies, eclipse, war, battle, symbol, tradition.*